

ЕЛЧИН

БИЗЭ ГАЛАН СЭНЭТ

(МОЛЖЕР ҲАГГЫНДА СӨЗ)

МОЛЖЕР. ...мэни һеч ким севмир!..

М. Булгаков («Молжер»).

Һәр аны, дэгигэни севмаји бачар ки, сэн узун эсрлэр боју хошбэхт ола билэсэн!

Молжер («Чанаб де Пурсонжак»).

Мән һәмшә Молжерин һәјатына, јарадычылығына һәср олунмуш әсәрләри охујаркән (мәнчә, бу әсәрләрин, хүсүсән бәдиш әсәрләрин — һәр һалда, охујугларымын арасында ән уғурлулары Михаил Булгаковун биографик романы вә драмыдыр) һәмшә фикирләширәм ки, о узаг XVII әсрдә чәми әлли бир ил өмүр сүрмуш (Шекспирдән бир јаш аз...) о инсанын шәхси һәјатынын чәтинликләријлә, һәтта, азабларыјла, арвады Арманданын фамили илә әләгәдар дедү - годуларла, килсә вә ајры - ајры ортодокс дин хадимләри илә бағлы ихтилафларыјла, бир сөзлә, јашајышынын мүрәккәблији илә јаздығы әсәрләрин көрәл кәпәнәк јункүллүју, јуморунун хәфифлији, инчәлији арасында гәрибә психоложи тәзәд вар...

Јарадычылығын психоложиси, әлбәттә, гәрибә вә јозулмасы ахыра гәдәр мүмкүн олмајан сирли бир әләмдир. Мән Молјери һәлә орта мәктәб шакирди икән охумаға башламышам вә артыг отуз илдән чохдур ки, һәр дәфә Молјери јенидән охујаркән һәмшә мәнә елә кәлиб ки, онун диалоглары јаз вахты күлдән-кулә, чичәкдән-чичәјә учан, бујадан будаға гонан бир кәпәнәкдир. Хүсүсән сон вахтлар Молјери Азәрбајҗан дилинә тәрчүмә едәркән бу кәпәнәк јункүллүјүнү, бу естетик инчәлији, зәрифлији өз гәләмимлә дујмушам.

Бизим бөјүк классикләримиз, мө'тәбәр гәләм саһибләримиз Молјери танымыш, гәбул етмиш, һәтта јаранан милли - мә'нәви сәрвәтә гүјмәт верәркән, бу сәнәтин бәдиш - естетик тәснифатыны апараркән она истинад етмишләр. Мисал үчүн, Фирудин бәј Көчәрли «Азәрбајҗан әдәбијјаты»нда М. Ф. Ахундовдан бәһс едәрәк јазырды: «Мирзә Фәтәлинин комедијаларына кәлдикдә гәти сурәтдә дејә биләрик ки, рус драма јазанларынын бабасы Гогол вә фирәнк драмы јазанларынын бабасы вә устады Молјер олан кими, түрк - Азәрбајҗан әдибләринин вә комедијанәвисләринин атасы вә јолкөстәрәни мәрһум Мирзә Фәтәли Ахундов олубдур.»¹

Мирзә Фәтәли Ахундов өзү исә һәлә 1871-чи илдә «Мирзә Ағанын тәјсәләри һаггында критика»сында тәбризли мүәллифә јазырды: «Авропада бу фәннин (сөһбәт драматуркијадан кедир — Е.) јазычыларындан һәр бири өз исте'ғадына көрә али рутбәләрә чатмыш, јүксәк әд фөвгәл'әдә шөһрәт газанмыш вә падишаһ сарајларына јахын адамлар олмушдур; милләтин о дәрәчәдә тә'зим вә тәғдирини газанмыш-

¹ Фирудин бәј Көчәрли. Азәрбајҗан әдәбијјаты. Биринчи чилд. Бақы, 1978. сәһ.435.

лар ки, өлдүкдөн соңра, миллэт онларын хүнэри мугабилінгдө тэшк-күр эламәти оларга гәбирлэри үзәрингдө уча имарәтләр, јә'ни абидәләр тикмишләр. Молјер вә Шекспир бу кими тә'зимә лајиг шәхсләрдәндирләр ки, бир - бир сажмаға еһтијач јохдур».¹

Әлбәттә, һәгигәтән «милләтин тә'зим вә тәгдирини» газанмыш Молјер «али рутбәләрә» чатмамыш, «јүксәк ад» алмамыш, «падишаһ сарајларына јахын адам» олмамышдыр (Шекспир дә бу чүр) вә М. Ф. Ахундов да бу сөзләри, көрүнүр, Молјер сәнәтинә хүсуси һәрмәт эламәти оларга, пјес јазмағ ишинин чох чигди вә мүһүм бир иш олду-гуну тәбризли һәвәскарын диггәтинә чатдырмағ үчүн јазмышдыр, әслингдә бу контекстә «али рутбә» дә, «јүксәк ад» да Ахундовун өзү тәрәфингән Молјер сәнәтини мүјјәнләшдирән естетик ме'јарлардыр.

Һәтта Франса тарихинин XVII әср кими «гызыл әср»ингдә белә ме-бел дүзәлдән вә мебелә-үз чәкән Жан Покленин (Һәрчәнд, өз зәһмәти илә «Крал мебел дүзәлдәни вә камердинери» рутбәсини газанмышдыр вә бу, уста пешәчиләр үчүн о заманкы Франсада ән јүксәк ад иди!) оғлу Жан - Батист Поклен (Молјер олса белә!) «падишаһ сарајларына јахын адамлар» кими там һүгүг, гаршылыглы еһтирам газана билмәзди.

Дүздүр, Молјерин мүасири вә ағашы, Франсанын дахили вә хари-чи сјасәтини мүјјәнләшдирән сарај назирини Жан Батист Колберин дә атасы маһудчу иди, амма Колбер маһијјәтчә инзибатчы иди, сјасәт адамы иди вә буна көрә дә өз бачарығы вә габиліјјәти нәтичәсингдә «әһли - сарај» ола биләрдү (нечә ки, әср јарымдан соңра корсикалы Бонапарт Наполеон олду!). Биз университетдә охујанда иттисадијјәт дәрсингдә колбертизм нәзәријјәсини өјрәнирдик вә индики кими хатыр-лајырам, мән фикримдә бу нәзәријјәчин баниси Колбер илә Молјерин мүгајисә едирдим: ејни зумрәнин ики вә чох исте'гадлы нумажәндәси, амма бирини сјасәт нечә бир шәхси фираванлыға апарыб чыхарыб, о бирисини исә сәнәт бә'зән әсл чәһәннәм әзабларына дүчәр едиб...

Молјер сәнәткар иди. Дунја тарихингдә чох аз бөјүк сәнәткар тап-мағ олар ки, зәманәсинин һакимләринин вә һаким идеоложисинин там рәғбәтини газанмыш олсун, чүнки сәнәткар (әсл сәнәткар!) өзү һәмишә зәманәсингән наразыдыр, неч бир ичтимаи гурулуш вә неч бир һөкмдәр һәјатла бағлы, күзәрәнла, ичтимаи - социал вә мә'нәви - әхла-ги мүнасибәтләрлә бағлы сәнәткарын дахили тәләбатыны, мә'нәви ис-тәјини, јә'ни онун һуманизмини, әзиләнин, әдаләтсизлик гурбанлары-нын тәәсүбүнү чәкмәк еһтирасыны гане едә билмәз (Фүзулини хатыр-лајар, Шекспир, Һөтени, Достојевскини хатырлајар, лап елә совет дөв-рүнүн Чавидини, Булгаковуну, Платоновуну хатырлајар!). Әлкәсингдә бирчә нәфәр ач варса, бирчә нәфәр һүгүгү тапдаланмыш варса, сәнәт-кар зәманәсингән вә гурулушундан наразы олачағ...

«Хәсис», «Скапенин кәләкләри», «Жорж Данген вә јахуд алдадыл-мыш әр», «Сганарел», «Тартүф», «Дон Жуан вә јахуд даш гонаг» вә бир чох дикәр комедијалары охујаркән истәр - истәмәз Молјерин бөјүк вә мәшһүр мүасирләрини хатырлајырсан, хәјал сәни о узга XVII әсрә апарыр: Франса, Ришелје, XIV Лүдовик, Мазарини, Лафонтен, Расин, Буало...

Һакимијјәт уғрунда мүбаризә, кәскин сјаси еһтираслар, нәсилләр арасында, сүләләләр арасында, әгидәләр арасында антогонизм, елми-естетик јениләшмә просеси вә һәмишә белә бир просес үчүн сәчијјәви олан гызғын мүбаһисәләр...

Вә бирдән - бирә Молјер! Белә бир даһијанә јүнкүллүк, белә бир зарафат, јумор...

Молјер комедијаларынын бир чоху сарај бајрамларында, бизим јахын кечмишимизин тә'бири илә десәк, «тәнтәнәли» кечәләрдә тама-шаја гојулмағ үчүн јазылыб, лакин сәнәтгдә һәр шеји исте'гад билә ет-

¹ Мирә Фәтәли Ахундов. Әсәрләри. Икинчи чилг. Баки, 1988, сәһ. 215.

дијинә көрә, һәмин «бајрамлардан» вә «тәнтәнәләрдән» фәрғли оларга о әсәрләр јашајыб вә јашајачағ, чүнки Молјер гәһрәманлары нәинки јалныз классисизмин чәрчивәләринә, үмумијјәтлә заман вә мөкан чәр-чивәләринә сығышмыр. 300 ил әввәл о гәһрәманлары јашаған вә күл-дүрән һиссләр үмумијјәтлә инсан јашадыгча јашајачағ.

Молјер о инсани һиссләрин, һәјәчанларын парлаг бәди ичтимаи конјуктуралар бир - бирини әвәз етдикчә дә, сјаси - ич-тимаи конјуктуралар бир - бирини әвәз етдикчә дә, онлар галачағ.

Молјер бизим мүасиримиздир вә Молјер бизим бабаларымызын мүасири олдуғу кими, кәләчәк нәсилләрин дә мүасири олачағ. Миллиј-јәтингән асылы олмајарағ, инсан һәмишә Молјерин варлыгына севинә-чәк вә Молјерлә фәхр едәчәк.

Лакин биз јенә дә 300 ил бундан әввәлә гајдырығ, бир шәхс кими Молјерин һәјатыны көзләримизин гаршысындан кечиририк вә әлбәттә фикирләширик: инсан нә үчүн бу дәрәчәдә зиддијјәтли бир варлығ-дыр? Нә үчүн сәнәткар алчалдыгдан, мағди мәһрум ијјәтләрә вә мә'нә-ви сыхынтыларә мә'руз галдыгдан, фәчиәләр јашадыгдан вә өлдүкдән соңра гијмәтләндирилур? Доғруданмы тәгсир хисләтгә дејил, адичә оларга ондадыр ки, сәнәткар һәмишә кәләчәјин јетишдирмәси олур вә буна көрә дә мүасирләри ону баша дүшмүр?

Килсә «Тартүф»у гадаған етмишди вә 300 илдән артығ бир мүддәт дунја сәһнәләрини фәтһ едән, сјаси вә чоғрафи сәһнәләр танымајан, мухтәлиф милли театр мәктәбләринин јаранмасына сөвг едән, һәтта сәбаб олан бу әсәр Молјерин өзүнүн сағлыгында беш ил гадаған алтын-да галмышдыр...

Кешиш П. Рулле типли ортодокс дин хақимләри Молјери шејтан әмәлләринин ифағәчиси кими тонгалда јандырмағы тәләб едирдиләр...

Һәтта Молјер өлдүкдән соңра да килсә онун дини тајда илә торпа-ға тапшырылмасына ичазә вермәмишдир вә Молјер гәбирстанлы-ғын өзүнгә јох, кәнарда, гәбирстанлығ һасарынын архасында гәфни едилмишдир...

Молјерин бөјүк мүасирләрингән бири вә досту Буало Расинә VII мәхтубунда үрәк ағрысы илә јазырды: «Нә гәдәр ки, тахта табуғ вә бир овуч торпағ Молјерин көздән дүшмүш чәсәдини һәмишәлик өртүб адамларын көзүнгән кизләтмишди, ловға тәлхәкләр куруһу онун инди һамы тәрәфингән һәрмәтлә гаршыланан комедијаларыны ниф-рәтлә рәдд едирди. Бир јығын күтбәјин чаһилләр бәрли - бәзәкли сарај гијафәсингә Молјерин әсәрләринин тамашаларына кедәр вә ше'ринин һәр бир мисрасында бөјүк бир үрәк чырпынан һәр јени пјесини күјә басыб һәрмәтгән салмаға чалышардылар. Сарај әһли баша тамаша, өзкә бир әјләнчә шөвгүнгдә иди, графинја театрда онун комедијасына бахдығы заман гәһшәт ичингә ложадан чыхыб гачар, маркиз икиүзлү вә ријакарлара гаршы чеврилмиш кәскин иттиһамлары ешигдәндә, мү-әллифи тонгалда јандыртмаға һазыр олар, сарај адамларыны әлә салыб куләмәјә чәсарәт етдијинә көрә виконт шаирин үнванына лә'нәт вә сө-јүшләрини әсиркәмәзди... Лакин Паркларын тајчысы бир күн рәһмсиз-чәсинә өмүр кәндирини кәсди вә зүлмәт дунјасына ону биздән һәми-шәлик кизләтди. Јалныз бундан соңра һамы Молјерин көзәл дунјасыны етираф вә гәбул етди. О замандан сәһнәдә сурту лүб көһнәлән Комеди-јанын даһа сәси кәлмир, хејли мүддәтдир ки, Комедија лал олмушдур вә инди ону јенигдән ајаға галдырыб дәрдинә әләч едәси бир адам да јохдур. Комедија ахырда белә бир шәрәфсиз вәзијјәтә дүшмүшдүр».

Анчағ сағ икән сәнәткарлара һәгиги гијмәтин верилмәмәси бахы-мындан бурасыны да гејд етмәји эламәтдәр билирәм ки, елә Буалонун өзү — Молјергән соңра Комедијанын «шәрәфсиз вәзијјәтә дүшүјү-

Буало, Поезија сәнәти, Баки, 1969, сәһ. 73—74. (Бу гијмәтли нәширин тәрчүмәси, мү-гәддәмәси вә шәрһләри мәһүм профессор Әкбәр Агајевиндир.)

нү» јазан бу бөјүк алим Молјер һәлә саг икән мәшһур «Поезија сәнәти» әсәринин үчүнчү нәғмәсиндә дејурди: «Шәһәрлиләрин, сарај әһлинин һәјәтини өјрәнин; онларын арасында нүмунә чоҳдур, сиз онларын ичиндән характерләә ахтарыб тапын, Молјер онларын һәјәтини диґгәтлә мушаһидә едирди; әкәр о, чамаатын хошуна кәлсин дејә, бә'зән сурәтләри тәһриф етмәсәјди, һәгиги шағлыгы тәлхәкликлә әвәз едиб корламасајды, бизә јүксәк сәнәт нүмунәси олан әсәрләр верә биләрдди. Лакин — әфсус! — бу мүүллиф өз әсәрләриндә Теренси илә Табарени ејниләшдирмишдир! Кәләкбаз Скапенин кизләндији кисәдә мән јүксәк шөһрәт гәзинмиш «Мизантроп» мүүллифини көрмүрәм.»¹

Әввәлә орағыны дејәк ки, Буало «Скапенин кәләкләри» комедија-сындан мисал кәтирдји сәнәти тәһриф олунмуш шәкилдә тәғдим едир. Комедијада торбаја кирән Скапен јох, онун кәләк ишләдиб һәммин торбаја салдыгы вә ағачла кәтәкләдији гоґа Жеронтдур. Икинчиси вә әсасы исе ондан ибарәтдир ки, Молјер јарадычылығынын нүмунә хусусијәтләриндән бири мәнз оғур ки, онун әсәрләри бурада «шәһәрлиләрин, сарај әһлинин» типик характерләри јарадылмышдур вә Буало өзү дә сонралар(Молјер өләндән сонра...) бу чәһәти көрмүш вә тәјмәтләшдирмишдир (елә Расинә VII мәктубундан нүмунә кәтирдјимиз парча буну сүбүт етмирми?).

Дунја естетик фикринин парлаг нәзәри нүмунәләриндән бири олан «Поезија сәнәти» классисизм естетик мәктәбин тәәссүбуну чәкән, бу чәрәјәнин ганунларыны, сәрт вә гәти тәләбләрини муғафиә едән бир әсәр иди вә бу бахымдан, әлбәттә, Молјерин комедијалары истар-истәмәз бә'зән тәғтид һәдәфинә чеврилдди. Ејни заманда, корунур, буржуа иләсиндә анадан олмуш аристократ Буало илә Молјерин пара чамаатдан тутмуш ә'јанлара гәдәр мухтәлиф тәбәгә нүмајәндәләринин психоложисинә бәләд олмаг ме'јарлары да мухтәлиф иди.

Молјер истә'ғады классисизмин мүүјән етдији чәрчивәләр мәһдудлуғуна сөгмүрди, заһирән классисизмин формал тәләбләринә бу вә ја диқәр дәрәчәдә әмәл олунурдуса да, мәзмун азадлығы ағаби чәрәјәнларын (илк нөвбәдә классисизмин өзүнүн!) фөвгүндә иди.

Мән јухарыда јаздым ки, Молјер бизим мүасиримиздир. Бөјүк сәнәткарлар һаггындакы бу мә'лум мулаһизәни биз тәғтиддә, әдәби-естетик арашдырмаларда дәфәләрлә охумушут вә јәгин ки, охујачагыг, чүнки һәгигәтдир; чүнки сөһбәт бәшәри (вә әбәди!) һисс-һәјәчанлардан кедир, о һисс-һәјәчанларын јүксәк бәди-естетик ифадәсиндән кедир.

Әләмәтдәр чәһәтләрдән бириси дә бундагыр ки, Молјер јалныз мә'нәви - әхлаги һисс-һәјәчанларын ифадәчиси кими јох, ејни заманда сәнәткарын чәмијјәтә ичтимаи - социал мунасибәти вә бунун бәди тәчәссүмү бахымындан да бизим мүасиримиздир.

Мисал үчүн, «Скапенин кәләкләри» үч јүз ијурми ил бундан әввәл (1671) гәләмә алынмышдыр, лакин орада Скапенин чәмијјәтин (XVII әср франсыз феодал - буржуа чәмијјәтинин!) илијинә ишләмиш рүшвәтхорлуғ вә бюрократија барәдә дедији сөзләрә фикир верәк:

«АРҒАНТ. Јох, јахшысы буду, иши мәһкәмәјә верим.

СКАПЕН. Көр бир нә дејирсиз е?! Көр бир нәјә гәрар верирсиз?! Билмирсиз мәһкәмәдә нәләр баш верир?! Јүз чүрә шикәјәт олур орда, бир һәрч-мәрчлик башлајыр ки, кәл көрәсән, чанавар кими ағамын башынын үстүнү алырлар: бир тәрәфдән приставлар, бир тәрәфдән вәкилләр, мүвәккилләр, шаһидләр, катибләр, мә'рузәчиләр, онларын көмәкчиләри, нә билим мән, һакимләр, мирзәләр!.. һәә бири дә ганундан нечә истајыр, елә дә истифағә еләшдир. мал гәлик - гуруша да тамаһ салыр. Мүвәккилиниз о бири тәрәфлә әлбир олачаг, бир кечн гүјмәтинә сатачаг сизи. Вакили-

¹ Јени орада, с. 38-39.

низи дә сатын алачаглар, һеч мәһкәмәјә дә кәлмәјәчәк, кәлсә дә башлајачаг һәтәрән - пәтәрән данышмаға, мәтләб дә гәлачаг бир тәрәфдә. Катиб һеч өзүнүз олмаја - олмаја иттиһам һөкмүнүзү охујачаг. Мә'рузәчинин мирзәси сәнәдләри кизләдәчәк, ја да елә мә'рузәчинин өзү куја о сәнәдләри һеч көрмәјиб!.. Јох, әјәр бөјүк әзаб - әзијјәтлә елә еләсәз ки, белә шејләр олмасын, онда да бахыб көрәчәксиз ки, ашналары һакимләри сизин әлејһинизә чөндәрибләр. Чәнаб, узаг олун, узаг олун, белә әдаләт мәһкәмәсиндән! Иши мәһкәмәјә вермәк, чәһәннәммин ичинә кирмәк кими бир шејди. Мән, вәллаһ, мәһкәмәнин әлиндән гачыб дунјанын лап ахырында кизләндәрди!»

... АРҒАНТ. Јох, мәһкәмә бундан јахшыды!

СКАПЕН. Ахы иши мәһкәмәјә вермәкдән өтрү дә пул лазымды. Сәнәдләри дузәлтмәкчүн хәрч чәкмәлисиз, имзалары тәсдиғ еләмәк үчүн дә хәрч чәкмәлисиз, е'тибарнамә үчүн дә, мүвәккилләрдә дә чиб хәрчлији вермәлисиз, вәкилләрин чыхышы үчүн дә, һәлә сәнәдләрин сурәтини чыхармағы демирәм!.. Мә'рузәчиләрә хәрч чәкмәлисиз, сәнәдләри рејестрә саланда—хәрч чәкмәлисиз, имза атмаға, арајыш чыхармаға, иши тезләшдирмәјә — елә бир үчдән хәрччиз чыхачаг. һәлә нә гәдәр рүшвәт вермәлисиз!..»

Кәләкбаз Скапен доғрудан да, елә бил ки, бу сөзләри бу күн (XXI әсрә гәдәм гојдуғумуз бир дөврәдә!) бизим чәмијјәтимиз (XVII әср франсыз буржуа чәмијјәти һара, јашадығымыз совет чәмијјәти һара?!) һаггында демишдир...

Азәрбајҗан театрынын Молјер јарадычылығына мүрачәти әсрин лап әввәлләриндән башлајыр вә бизим әдәбијјәтшунаслығымыз, театршунаслығымыз да бу барәдә јазмышдыр¹ (тәәссүф ки, истәнилән гәдәр вә истәнилән сәвијјәдә јох). 1902-чи илин 25 октябрында Тағыјев театрынын сәнәсиндә Нәчәф бәј Вәзировун «Хәсис»дән тәбдил етдији «Аға Кәримхан Әрдәбили» комедијасы Әбдуррәһим бәј һағвердијевин гурулушунда тамашаја гојулмушдур. Чәми бир ил әввәл Бакы театралары Малы театрын гастроллары заманы рус дилиндә «Хәсис»ә тамаша етмишди, инди исе Молјерин гәһрәманлары артыг Азәрбајҗан дилиндә данышырдылар вә «Аға Кәримхан Әрдәбили»биләваситә тәрчүмә јох, тәбдил олса да, әһвалатын вәгәәси Парисдән, һарпагонун евиндән Әрдәбилә, Аға Кәримханын евинә кечирилсә дә, һарпагонун өзүнүн ады Аға Кәримхан вә франсыз мәшһәти Азәрбајҗан мәшһәти илә әвәз олунса да, Молјер интригасы вә Молјер күлүшү әсас оларат галырды.

Сонралар Молјерин бу вә диқәр әсәрләри дәфәләрлә Азәрбајҗан театрында тамашаја гојулмушду вә аз гәлә 90 илин узагылындан о заманкы театр мәнзәрәмизә нәзәр салдыгда вә әлдә едилмиш естетик тәчрүбәни изләдикдә биз белә гәнаәтә кәлирик ки, Молјер тамашаларындакы баш ролларын Чаһанкир Зәјналов, Мирзәаға Әлијев, һачыаға Аббасов кими ифачылары Азәрбајҗан милли артистлик мәктәбиндә сатирик - јумористик ән'әнәләрин формалашмасы вә инкишаф јолунда Аврора классикасында мәһарәтлә истифағә етмишләр.

Молјер Азәрбајҗан театрынын, әкәр белә демәк мүмкүнсә, доғма мүүллифинә, һәтта милли мүүллифинә чеврилмишди. Чәфәр Чәфәрәв режиссор Мейһи Мәммәговун 1946-чы илдә М. Әзизбәјов адына театр-

¹ Мисал үчүн бах: Т. Г. Юсуфбейли. Мольер на Азербайджанской революционной сцене. Азербайжан ССР Елмәләр Академијасынын хәбәрләри. Әдәбијјат, дил вә инжәнер-лат серијасы, 1969, №4.

да тамашага гојдугу «Он икинчи кечә» (В. Шекспир) комедијасының угурусулугундан, «Кәрајбәли, Вәлиханлы, Мәрданов кими комедија усталарының характер јаратмаг принципіндән кәнара чыхмагларыныңдан, зихири ифаја ујмаларыныңдан» бәһс едәркән, бунун сәбәбләриндән бирини дә белә муәјјәнләшдирир: «Театр Шекспир комедијаларының чох, Молјерин вә испан комедијаларының (јәгин ки, бир нечә испан тамашаја гојулмуш Лопе де Вега нәзәрдә тутулур — Е.) тамашаја гојулмасы сәһәсиндә тәрчүбәјә малик иди».¹

Бурада тәбии ки, Шекспирлә Молјер, јахуг Лопе де Вега гаршы-гаршыја гојулмур, чүнки сәһбәт дунја мэдәнијәти нәһәнкләриндән кетдији үчүн белә бир гаршыдурма методоложи бахымдан дүзкүн олмамзды вә Чәфәр Чәфәров кими мө'тәбәр бир гәләм сәһиби дә буна још вермәзди; көрүнүр, мәсәлә бурасындагыр ки, Молјер Азәрбајчан сәһнәсинин милли фактына чеврилмишди, комедија тамашалары илә бәһләри милли - естетик өзүнүифагә формалашаркән илкин бәшәри тәркиб-ләрдән бири олмушду.

Тамам башга (вә узар!) бир халгын — франсыз халгының нумәјәндәси олуб әсәрләриндә дә мәнһз һәмһн халгы — франсыз халгының ифадә едиб зәнкин Азәрбајчан мэдәнијәти илә бу дәрәчәдә тамасда олмаг — әлбәттә, сәнәтин бәјүклүјүндән, сәнәткарын гадирилијүндән хәбәр верир.

Чох әләмәтдардыр ки, Молјерин комедијалары Азәрбајчан сәһнәсинин Чәһанкир Зейналов, һачыага Аббасов, Мирзәага Әлијев кими бәјүк комикләри илә барабәр, һәтта һүсәјн Әрәблински кими тракик сәһнәткарларын да јарадычылығында ишыглы из бурахмишдыр. «Зорән тәбиб» Азәрбајчан сәһнәсиндә ики мухтәлиф вариантда — 1907-чи илдә һүсәјн Мирзәчәмаловун вә 1912-чи илдә Әһмәдбәј Мәликов Гәмәрлинскинин тәбдилдә тамашаја гојулмушдур вә Әрәблински биринчи тамашада һәким Ејваз ролунда ојнамышдыр.²

Артист Аббас Рзәјев хәтирәсиндә јазыр ки, һәмидә ханым Мәмәдгулузадәнин васитәчилији илә һәмһн тамаша Тифлис Мусәлман Ханымлары Чәмијјәти - Хәјријјәси үчүн дә ојнамышмыш вә Әрәблински баш ролда «тамашачыларын дәфәләрлә курултулу алгышларына наил олмушдур».³ (Гејд едәк ки, «Зорән тәбиб» Азәрбајчан Демократик Республикасы заманында да Маиллов театрының сәһнәсиндә тамашаја гојулмуш вә Азәрбајчан театрлары арасында бәјүк муваффагилјәт газанмышдыр.)

Һәркаһ муәсирләри һәлә 1904-чү илдә «Хәсис» тамашасында баш ролун ифачысы кими Чәһанкир Зейналовун «тамашачылары һәјран етдијини»⁴ јазырдыса, бурада, әлбәттә, тәәччүблү бир шеј јох иди, чүнки Чәһанкир Зейналов комик иди вә онун мәнһз комик исте'ғәды Молјер комизми илә вәһдәтдә һәјранедичи олурду. Лакин Әрәблински кими тракикин дә исте'ғәды комик вус'әтлә парлајырдыса, бу, јәгин ки, бәдиш мәтнин исте'ғәды сәһнәдә ојнатмаг (вә ојатмаг!) үчүн мунбит зәмһн јаратмасы илә даһа артыг дәрәчәдә шәрһәләнирди.

Бизим нәзәрдән кечирдијимиз мө'хәзләрә көрә советләшмәдән әввәл Азәрбајчан сәһнәсиндә Молјерин «Хәсис» (Нәчәф бәј Вәзировун тәбдилдә «Ага Кәримхан Әрдәбили»), «Зорән тәбиб» комедијаларыныңдан башга, «Жорж Данген» (тәрчүмәчи М. Мәмәдәгов),

гојулмуш вә мувәффәгијјәт газанмышды. «Зорән тәбиб»¹ вә «Чәбрән әләһмәк»² ајрыча китаб шәклиндә нәшр олунмушду.

Азәрбајчан театры совет дөврүндә дә дәфәләрлә Молјерин јарадычылығына мурачиәт етмишди: Исмајыл һидәјәтзәдәнин тәрчүмәсиндә «Бага гыныны бәјәнмир», Мирчәфәр Мөвсүмовун тәрчүмәсиндә «Дон Жуан», јенә дә Ә. Гәмәрлинскинин ејни тәрчүмәсиндә «Зорән тәбиб» («Зоракы тәбиб»), тәрчүмәчинин ким олдуғуну муәјјәнләшдирирә шәһмәдијимиз «Көрдүјүнүзә инанмајын», Н. Нуријевин тәбдилдә «Мыггы Кәрим» вә «Чанчур Сәмәд» вә с.

Дөврүн мурақкәблији, естетик ме'јарларын гарышдырылмасы вә бә'зән ејбәчәр вәзијјәтә салынмасы, јени идеолокијанын бир тәрәфдән мухәррәдлији, јә'ни гејри - конкретлији, аңлашылмамасы вә милли бәһләри естетик ән'әнәләрә зигд олмасы, диқәр тәрәфдән исә синфи гәдәрлығы тәбии ки, Азәрбајчан сәһнәсиндә Молјер тамашаларының да гәләјинә тә'сир көстәрирди.

Мисал үчүн, 1924-чү илдә³ «Жорж Данген» тамашаја гојулмушду (тәрчүмәчи—М. Мәрданов, гурулушчу режиссор—А. Туганов, балетмејстер—Серкејев, баш ролун ифачысы—И. Талыблы) вә бу елә бир дөвр иди ки, Азәрбајчан мэдәнијәтинин инкшафы гаршысында бир бәлә олан (бунун алтыны биз чох чәкдиқк вә чәкмәкдә дә давам едирик...) вулгар сосиолокизм тамәјүлләри кет-кедә гүвә топлајыр, сәнәт әләминдә чөвлән етмәјә башлајыр, партијанын мэдәнијјәт сәһәсиндә, хүсусән әдәби ирсә мунасибәтдә рәсми (вә мәчбури!) идеолокијисинә чеврилирди.

Азәрбајчан театрының биличиси вә фәдаиләриндән бири Чәфәр Чәфәров һәмһн дөврлә бағлы јазырды: «Белә һесаб олунурду ки, «капитал һакимијјәти дөврүнүн» (дырнаг муәллифиндир—Е.) әсәрләрин тамашасы заманы јалһыз көздән салмаг, ифша етмәк, мәххәрәјә гојмаг иши илә мәшгул олмаг лазымдыр⁴ вә «Жорж Данген» тамашасының «пјесин мәзмунуна һеч бир дәхли олмајан рәгс дивертисментләри илә, гарачы рәгсләри илә (сәһнә етикасыныңдан кәнара чыхан рәгсләр һәлә бир јана галсын—Ч. Ч.) јүкләндијини»⁵ көстәрирди. Елә бу сәбәбләрә көрә дә тамашанын ады дәјишдирилиб «Сәфәһләшмиш киши» (!!) гојулмушду.

Әлбәттә, советләшмәнин илкин дөврләриндән башлајараг бу чүрә «јени» естетик принципләр јетмиш ил әрзиндә, јухарыда јаздығым кими, бизим мэдәнијјәтимизә һәддән артыг зијан вурмушдур вә бу ајрыча бир чидди сәһбәтин мөвзусүдур, лакин бәјүк сәнәт дә она көрә әсәрләрин заман сәрһәдләрини танымыр, дөврүн ән горхунч сијаси - ичтиһәи конјунктура тәзјигинә белә синә кәрир ки, һәмһн заман сәрһәдләриндән дә, һәмһн тәзјигдән дә гат-гат күчлү вә гадирир. Сәһнә јетмиш илдә һәмһшә Азәрбајчан сәһнәси илә бирликдә олмушдур. Молјер бә'зән тез - тез, бә'зән исә тәәссүф ки, кеч - кеч тамашаја гојулмушдур, лакин Молјер сәнәтинин Азәрбајчан мэдәнијјәтиндәки јери елә бир мәнәббәт вә һөрмәтлә муәјјәнләшдирилмишдир ки, о бу интәрваллардан асылы олмајараг «өзүмузүнкүдүр». Өз Молјеримиз.

¹ Бақы, 1912.

² Бақы, 1913 (Нашири М. Әјјуб Әләкбәрәв).

³ Һөрмәтли Гулам Мәмәдәглинин салнамәсиндән белә чыхыр ки, әсәр 1924-чү елдин јанварында тамашаја гојулмушдур (бах: Азәрбајчан театрының салнамәси, Бақы, 1983, сәһ.147). Чәфәр Чәфәров исә бу тамашанын тарихини 14 декабр 1923-чү ел кими көстәрир (бах: Чәфәр Чәфәров, Азәрбајчан театры, Бақы, 1974, сәһ.112). Чәфәр Чәфәров, Азәрбајчан театры, Бақы, 1974, сәһ. 147.

⁴ Јенә орада.

¹ Ч. Чәфәров, Азәрбајчан театры, Бақы, 1974, сәһ. 230—231.

² Һүсәјн Әрәблински, Актјорун һәјәт вә фәлијјәтинә гаир сәнәдләр мәчмуәси, Топлајан, тәртиб едән вә коментарија муәллифи Г. Мәмәдәли, Бақы, 1967, сәһ. 66.

³ Јенә орада, сәһ. 98.

⁴ Бах: Чәһанкир Зейналов, һәјәт вә јарадычылығы һаггында сәнәдләр, Топлајан, тәртиб едән вә коментаријанын муәллифи Гулам Мәмәдәли, Бақы, 1968, сәһ. 144.

